

FAN, TA'LIM VA AMALIYOT INTEGRATSIYASI

ISSN: 2181-1776(E) | SJIF 2023: 6.907

Allambergenov Hamza
Kamalovich

*O'zbek adabiyoti kafedrası dotsenti, filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD).
E-mail: hamzaallambergenov1@gmail.com
tel: 90 592 41 35*

O'ZBEK XALQ SEHRLI ERTAKLARIDA G'AYRITABIY OBRAZ BADIY XUSUSIYATLARI

Annotatsiya: Maqolada o'zbek xalq sehrlı ertaklaridagi mifologik obrazlar va ularning janr badiiy takomilida tutgan o'rni tahlil qilingan. Pari, dev, yalmog'iz, Xizr kabi obrazlar vositasida g'ayritabiiy mifolog – xalq e'tiqodi, dunyoqarashi va uning tevarak olam bilan munosabatlarini tashuvchi vazifasini bajarishi dalillangan.

Tayanch so'zlar: sehrlı ertaklar, mifologik ifoda, g'ayritabiiy obraz, pari, dev, yalmog'iz, Xizr.

ХУДОЖЕСТВЕННЫЕ ОСОБЕННОСТИ СВЕРХЪЕСТЕСТВЕННОГО ОБРАЗА В УЗБЕКСКИХ НАРОДНЫХ ВОЛШЕБНЫХ СКАЗКАХ

Аннотация: В статье анализируются мифологические образы в волшебных сказках узбекского народа и их роль в художественном развитии жанра. Доказано, что посредством таких образов, как пери, великан, баба-яга, Хызр, необычный мифолог выполняет роль носителя народной веры, мировоззрения и его отношений с окружающим миром.

Ключевые слова: волшебные сказки, мифологическое выражение, сверхъестественный образ, пери, великан, баба-яга, Хызр.

ARTISTIC CHARACTERISTICS OF SUPERNATURAL IMAGES IN THE MAGIC TALES OF THE UZBEK FOLK

Annotation: The article deals with the mythological images in the magic tales of Uzbek people and their role in the artistic development of the genre. The supernatural mythologist has proven the function of the relationship of the belief, worldview and the surrounding world of the people with the help of the image of fairy, gaint, witch and Khizir – a sacred person.

Keywords: magical tales, mythological expression, supernatural image, fairy, giant, witch, Khizir.

Kirish (Introduction). Ertak badiiy shakli xalq ogʻzaki ijodi namunalari ichida janriy oʻziga xosligi, uslubiy barqarorligi va ifoda shakli bilan ajralib turadi. Ilk ogʻzaki epik janrlardan biri sifatida unda xalqning ibtidoiy dunyoqarashi, badiiy tafakkur rivoji, shuningdek, asriy orzu-armonlari-yu gʻam-tashvishi, quvonch-u shodligi toʻliqroq namoyon boʻladi. Ham falsafiy, ham maʼrifiy, ham davrlararo tajribalardan oʻtgan mutafakkirona qarashlari akslanadi. **Bu va u olam** (realistik va mifologik. taʼkid bizniki. H.A.) maʼkon hamda zamonda ikkilamchi evrilishlar tafovutini hosil qiladi. *Ikki yangi tushuncha* – olis tarix va yaqin moziy ham joʻgʻrofiy, ham vaqt birligiga daxldorlik kasb etadi» [5: 217]. Garchi, fikrlash tarzida anʼanaviy vorislik yetakchilik qilsa-da, unda davr ruhiyati hamda muhit oʻziga xosligi mentaliteti saqlanadi. Shu maʼnoda, ertaklarda ajdodlarimizning tevarak-atrofni qurshagan tabiatni oʻz bilim va tafakkuri taraqqiyoti darajasida tushinishi, qayta idrok etishi, inson – jamiyat – borliq mantiqiy birligini tuyishi va unga toʻgʻri baho berish mezonlari boshqa janrlarga nisbatan qabariqroq tarzda namoyon boʻladi. Bu esa oʻz navbatida mifologik ifoda miqyoslarini ham belgilab beradi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). Sehrli ertaklar va ularning mifologik xususiyatlari haqida Z.Rasulovning “Oʻzbek xalq sehrli ertaklarida “gʻaroyib buyum”lar (spetsifikasi, genezisi va badiiyati), M.Joʻrayev, Z.Rasulovalarning “Mif, marosim va ertak”, P.Oteniyazovning “Qoraqalpoq xalq sehrli ertaklarining janr xususiyatlari va poetikasi”, A.Jumayevning “Oʻzbek va nemis ertaklarida qushlar obrazi tipologiyasi hamda spetsifikasi”, N.Djumayevaning “Ingliz va oʻzbek xalq ertaklarida sehrli predmetlar obrazlantirilishining motivatsion xususiyatlari” tadqiqotlarida atroflicha soʻz yuritilgan. Biroq ayni oʻzbek xalq sehrli ertaklarida mifologik ifoda badiiy xususiyatlari borasidagi qarashlar hali toʻliq oʻz yechimini topa olganicha yoʻq. Ushbu maqola ana shu ezgu maqsad yoʻlidagi navbatdagi qadam hisoblanadi.

Tadqiqot metodologiyasi. (Research Methodology). Oʻzbek xalq sehrli ertaklaridagi mifologik ifoda badiiy xususiyatlarini tadqiq etishda oʻzbek va jahon

folklorshunosligi erishgan ilmiy-nazariy qarashlarga tayanildi. Bundan tashqari, maqolada soʻz yuritilgan masalani yoritishda qiyosiy-tarixiy, matniy tahlil usullaridan foydalanildi.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Oʻzbek xalq sehrli ertaklarida dev, qanotli ot, ajdarho, jodugar, semurgʻ, pari kabi timsollar uzoq davrlar: turli eʼtiqodlar, inson va tabiat munosabatlari hamda olamni anglash jarayonida shakllangan badiiy tafakkur mahsuli sifatida folklor asarlaridan (shu bilan birga, yozma badiiy adabiyot namunalaridan ham) mustahkam oʻrin oldi. Bundan tashqari, ertaklarda gʻayritabiiy timsollar zamiridagi mifologik ifoda qahramonning biron predmet bilan bogʻliq “jon”i mavjudligi, bir holatdan ikkinchi holatga oʻtish – evrilish hodisasi, sehrli uzuk, telpak, jom, gilam, kamon, afsun (duo), tutatqi kabi predmetlar orqali maqsadga erishish bilan bogʻliq motivlar orqali yorqinroq aks etadi. Folklorshunos olim K.Imomovning taʼkidlaganidek, “Tilsimli ertaklar oʻziga xos poetikasi bilan ajralib turadi. Avvalo, fantastik uydirmalar, rang-barang tasviriy hamda tilsim voqealari sujet chizigʻini bezab turadi. Ayniqsa, tilsim voqealar loʻnda ifodalangan sujetlarda hayratomuz hodisalarni bunyod etadi... Tilsim vositalari sujetning asosiy bezagi, ertak poetikasining muhim va yaxlit koʻzga tashlanuvchi, ahamiyati zoʻr badiiy figuralaridan hisoblanadi” [6: 82]. Jumladan, “Non qudrati” deya nomlanadigan ertakda gʻayritabiiy qiyofali aka-uka maxluqlar zoʻravonlik-zulm timsoli sifatida namoyon boʻladi. Tasvirlanishicha, tinch-totuv hayot kechirayotgan oilada bir ola baytal mavjud. U har yili qulunlaganda, yangi tugʻilgan toyni “qora bir narsa uchibmi-yuguribmi kelib, quchoqlab koʻtarib ketadi”. Gʻaroyib xislatga ega toychoq shu tariqa gʻoyib boʻladi. Uch ogʻa-ini oʻgʻrini poylaydi. Kenja oʻgʻil oʻgʻrini koʻradi, biroq qulunni saqlab qolishga oʻjizlik qiladi. Voqealar rivoji aynan shu qahramon insoniy fazilatlarini ochib beradi. Toʻgʻri, asarda nuroniy chol madadkor hamda yordamchi mifologik personaj tarzida ishtirok etadi. Mustahkam irodaga egaligi bilan kitobxonni oʻziga jalb etuvchi universal obraz barcha mashaqqatlarni bosib oʻtadi va murod-maqsadiga yetadi. Eʼtiborli jihati, ertakda muqobil kuchlar – ezgulik hamda yovuzlik (uch aka-uka farzand va uch ogʻa-ini maxluqlar) bir-birini mantiqan toʻldiradi. Ziddiyat zamiridagi ifoda keskinligini yuzaga keltiradigan muqoyasa, ayni paytda, ertak oʻqishlilikini taʼminlagan: “Oʻrtanchi maxluqning oti tosh oldiga kelib taqa-taq toʻxtab, bir qadam ham bosmay qoʻyibdi. Maxluq otiga ustma-ust qamchi ursayam, oti miq etmay turgan joyida qoqqan qoziqday turaveribdi. Shunda maxluq toshga qarab:

– Hoy, tosh ostidagi, insmisan-jinsmisan, odamzodmisan yo biron-bir jonzotmisan, bu yoqqa chiq. Olishaman desang – olishaman, solishaman desang – solishaman, – debdi. Bola tosh tagidan, qoʻyniga ikki nonni solib olib, chiqib kelibdi-da:

– Xoʻsh, nima deysan? – debdi. Maxluq:

– Odam tugul pashsha uchib kelolmaydigan bu joyga qanday qilib kelib qolding, maqsading ne? – debdi. Bola:

– Men o‘g‘irlatgan toyimni izlab keldim, shuni olib ketaman, – debdi. Maxluq:

– Toyingni olib ketib bo‘psan. Bir hamla bilan seni asfalasopilinga ketkazaman. Yaxshilikcha, ajalingdan oldin o‘lmay bu yoqdan jo‘nab qol, – debdi” [2: 90-91].

Badiiy tafakkur ibtidosi doimiy takomillashib boradigan tizimga o‘xshaydi, undagi tafsilot mohiyatining tubdan evrilishlarga uchrashi esa **universal mifologni** shakllantiradi. Matnda keltirilayotgan ilohiy tushunchalar va ertakchining tasvir yo‘sini qorishiqligi uning muhim sifat ko‘rsatkichi sanaladi. Shu o‘rinda ta‘kidlash joizki, ibtidoiy insonning tafakkurida kechadigan asotiriy muhokamada predmetlar o‘rtasidagi vazifadoshlik xususiyati muhim ahamiyat kasb etadi. Binobarin, ertak janrida kuzatiladigan g‘ayritabiiy qiyofali personaj zamiriga singgan xatti-harakatlar majmuyi jamoa istak-xohishidan kelib chiqib rivojlanishini unutmashimiz lozim: “ – Men parilar podshosining qizi edim. Bir dev xushtor bo‘lib, meni olmoq bo‘lib kelganida qochib oq ilon bo‘lib ketayotgan edim. Siz yo‘lda kelayotgan ekansiz. Menga yo‘l bo‘shatib berdingiz. Men o‘tib ketdim. Mening orqamdan qora ilon bo‘lib kelayotgan dushmanim, dev edi. Siz uni o‘ldirdingiz, agarda uni o‘ldirmaganingizda, u meni o‘ldirar edi. Yaxshiligingizga binoan sizni ranjitgan ikkita singlingizni kuchuk qilib hovlingizga boylab ketdim, endi siz uyingizga borib o‘yin-tomoshangizni qilib yuravering, boshingizga yomon kun tushsa, mana bu sochimni kuydirsangiz men kelib yordam beraman, – deb sochidan uch dona yulib berib, ko‘zdan g‘oyib bo‘ldi. Men bu gaplarni eshitib uyimga qaytib keldim [2: 313].

«Besh qiz» sehrli ertagida parilar podshosining qizi tilidan bayon qilingan tafsilot mifologik tasavvurni ancha teranlashtiradi. Kiritma bir tarafdin, ifoda sujetini qoliplovchi hikoya vazifasini bajarsa, ikkinchi tarafdin, tasvir ruhiyati hayotiy-maishiy va asotiriy-xayoliy sarguzashtni yuzaga keltirishga xizmat qilgan. Janrda faol qahramon sifatida bot-bot uchraydigan pari obrazi, odatda, sehr-jodu bilan aloqalantirilgan mifologik taassurotlarni o‘zida namoyon etadi. E‘tiborli jihati, ertakda ikkita g‘ayritabiiy qiyofa sohibi – pari va dev bir-biriga nisbatan qarama-qarshi pozitsiyada turadi. Ijobiy qahramon – qiz hamda yovuzlik timsoli – dev shamoyilida hosil bo‘ladigan evrilishlar ham muvofiq ravishda (oq va qora rangli ilon shaklida) amalga oshiriladi. Zero, ranglarga singib ketgan e‘tiqod ziddiyati uyg‘unligi hamisha keskin munosabatni yuzaga keltirgan. Tajovuzkor devning pariga xushtor bo‘lishi zamirida mangu ixtilof aks etadi. Yoyilib ketgan chizgilar aynan shu badiiy mohiyatga urg‘u beradi. Mutaxassislarimiz ta‘kidlaganidek “o‘zbek xalq ertaklarining obrazlar tizimida kelib chiqishi qadimgi mifologik tasavvurlar bilan bevosita bog‘liq bo‘lgan asotiriy personajlar muhim o‘rin tutadi. Bu tip obrazlar ertak badiiy qurilishida qahramonga yordam beruvchi homiy-personaj, unga dushmanlik qiluvchi raqib-

personaj, “g‘aroyib narsa”larni hadya etuvchi epik homiy kabi vazifalarda keladi” [4: 194]. Ertakda yigit iroda yo‘nalishi sinovdan o‘tishida muayyan salmoq kasb etadigan singillar qismati – yomonlikka jazo muqarrarligini amaliy jihatdan asoslaydi. Soch tolasini kuydirish va og‘ir ahvolda qolgan qahramonni qutqarishga intilish turkiy xalqlar folkloriga xos umumiy mifologik tasvir o‘ziga xosligini belgilaydi.

«Semurg‘» ertagida ham yalmog‘iz universal mifologi yetakchi o‘rin tutadi. U birinchidan, voqealarni uyushtiradi, ikkinchidan, qahramonlar xarakter yo‘nalishini belgilaydi, uchinchidan, g‘ayritabiiy ifoda rivojini tavsiflaydi, to‘rtinchidan, tayanch g‘oyaviy markazni shakllantirishga xizmat qiladi: “Kenja botir qilich bilan yalmog‘iz kampirning boshiga uribdi. Uning kallasini shartta kesibdi. Qarasa, tanasi bir yoqda qolib, kallasini dumalab ketayotgan emish. Kenja botir kalling ketidan quvlab ketibdi. Kalla dumalab-dumalab o‘rmonzordagi bir g‘orga tushib ketibdi. Kenja botir hayron bo‘lib, kalla tushib ketgan joyni belgilab qo‘yibdi-da, yalmog‘izning tanasini ko‘mib akalarining oldiga kelibdi. Ovqatni pishirib, ularning uyg‘onishini kutib o‘tiribdi” [2: 49]. Parchadan ayon bo‘ladiki, yalmog‘iz kampir – g‘ayritabiiy yovuz kuchlar va inson fe‘l-atvori qusurlari orasida vositachi universal mifolog sanaladi. Shu boisdan, Kenja botir ikkiyoqlama ziddiyatlar og‘ushida qoladi. Murakkablik obraz iroda yo‘nalishini toblantiradi. Aslida har qanday g‘ayritabiiy mifolog ifodasi xalq e‘tiqodi, dunyoqarashi va uning tevarak olam bilan munosabatlarini tashuvchi vazifasini bajaradi. Shuning uchun ham millat maqsad-intilishlari hamisha ezgulikka yo‘naltirilgan.

“Suv qizi” o‘zbek xalq ertagidagi lavhada ham Xizr va Suv qizi obrazlari ilohiy-g‘ayritabiiy mohiyatni belgilaydi. Odatda, turkiy xalqlar mifologiyasida Xizr timsoli omad ramzi sifatida talqin etiladi. “Ba‘zi ertaklarda esa u bir duo bilan kishini o‘zga ko‘rinishga evriltira oladigan darvesh-qalandar, qahramonga yo‘l ko‘rsatib, ko‘zdan g‘oyib bo‘ladigan g‘aroyib chol sifatida ham tasvirlanadi” [1: 153]. Shuning uchun ham uning inson ko‘ziga ko‘rinishi baxt-saodat keltiradi: “Shu zamon G‘ayrat boshini ko‘tarib, salom beribdi. Xizr G‘ayratning salomiga alik olib, g‘oyib bo‘libdi. Tursunbek bilan G‘ayratbek quchoqlashib ko‘rishib birga shaharga qaytib kelishibdi. Ertasi podshoning yomon niyatlarini xalqqa fosh etib, otasi o‘rniga o‘zi podsho bo‘libdi. G‘ayrat vazir bo‘libdi. Qirq kecha, qirq kunduz to‘y-tomosha qilib suv qizini qaytadan nikohlab olib, murod-maqsadiga yetibdi. Ular yaxshi turmush qurib olibdi, men bo‘lsam bolalarim yig‘lab qolmasin, deb tezda shahrimga qaytib keldim” [2: 232]. To‘g‘ri, ertakda keltirilgan personajga qo‘shimcha estetik yuk orttirilgan. Qahramon toshga aylanib qolgan yigitni asliga qaytaradi va g‘oyib bo‘ladi. Xaloskor epizodik rol o‘ynasa-da, ezgulik tantanasini ta‘minlaydigan qudratga evrilgan. Suv qizi esa fabula va konfliktni harakatga keltiradigan tayanch obraz, garchand, u faoliyatsizlikka mahkum etilsa-da, asosiy tugun chizig‘iga bevosita-bilvosita daxldorlik kasb qiladi. Albatta, hayotni yaxlit tasavvur qilish silsilasida sirli-jozib jumboqlarga javob axtarish

hissi ustuvor. Konstruksiya bir tomondan, ajdodlarimizning boy tajribasi hosilasi bo'lsa, ikkinchi tomondan, mohiyatni ta'kidlaydigan hamda mantiqan to'ldiradigan badiiy vazifadoshlikni shakllantirgan.

Mifologik g'oyaparastlik tabiatini o'rgangan rus olimi A.F.Losev ramz, shaxsiyat, tarix va so'zni bir-biriga payvandlangan tushunchalar tarzida talqin etadi. Muallif insonning o'z-o'zini anglashi yoxud ifodalashini ong shakllanishi bilan izohlar ekan, moddiylik tarixni ham obyekt, ham subyektga evrilishiga omil vazifasini o'tashiga urg'u beradi. Vaholanki, «mifologik ong tarixiy dalolat, odamzod hayoti bayonining ifodaga ko'chgan shakli sanaladi. Asotir tasviriy san'at emas, balki badiiy hodisa. Unda ko'rgazmalilik idrok va g'oyaning timsol hamda manzaraga aylanishini ta'minlaydi» [3: 134].

Umuman, universal xarakterni gavdalantiradigan mifologik tasvirda muayyan obraz ijobiy yoki salbiy, hayotiy va ilohiy, bir qiyofali va ikki qiyofali munosabatlarni o'zida namoyon etadi. G'ayritabiiy shakl-shamoyilga, fe'l-sajiyasiga va magik kuch-qudratga ega bo'lgan qahramonlar xalqlarimizning uzoq asrlik badiiy tafakkuri mahsuli sifatida o'zida turfa ma'no-mazmunni, tevarak olamni anglash yo'lidagi moddiy-ma'naviy tayanch vazifasini bajaradi.

ADABIYOTLAR:

1. Mirzayev T., Turdimov Sh., Jo'rayev M., Eshonqulov J., Tilavov A. O'zbek folklori. – Toshkent: MALIK PRINT CO, 2021. – B. 153.
2. Sehrli ertaklar / O'zbek xalq ertaklari. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2009. – B. 90-91.
3. Лосев А.Ф. Философия. Мифология. Культура -М.: Издательство политической литературы. 1991. – Б. 134.
4. Жўраев М., Расулова З. Миф, маросим ва эртак. – Тошкент: MUMTOZ SO'Z, 2014. – B. 194.
5. Фрейденберг О.М. Миф и литература древности. – М.: Главная редакция восточной литературы. 1978. –С. 217.
6. Ўзбек халқ ижоди бўйича тадқиқотлар. 7-китоб. Ўзбек фольклорининг эпик жанрлари. – Тошкент: Фан, 1981. – B. 82.